

สรุปและข้อคิดเห็น

จากการวิจัยเอกสาร ผู้ศึกษาพบว่า กุหลาบเริ่มต้นชีวิตนักหนังสือพิมพ์ด้วยการเป็นนักประพันธ์ก่อน แล้วจึงก้าวเข้าสู่วงการหนังสือพิมพ์ และหากจะกล่าวให้แคบลงไปกว่านั้นก็ต้องว่า อาชีพนักประพันธ์กับอาชีพนักหนังสือพิมพ์ของกุหลาบเป็นสิ่งที่อยู่เคียงคู่กันไปเหมือนด้านสองด้านของเหรียญอันเดียวกัน เพราะในระยะเวลาที่เว้นของการประพันธ์ก็คือหนังสือพิมพ์นั่นเอง ความเป็นนักประพันธ์ทำให้กุหลาบมองโลก สังคมและชีวิตด้วยสายตาทันทีกว้างไกล เปี่ยมฝันและพูนอุดมคติ ว่าสิ่งทั้งหลายเหล่านี้ย่อมรวมกันอันเดียวกันภายใต้กฎเกณฑ์ของธรรมชาติ สำนักของนักประพันธ์อย่าง "ศรีบูรพา" ย่อมไม่ปรารถนาจะชี้นำผู้อ่านไปสู่การดำเนินชีวิตที่เหลวไหลไร้สาระ ลามกอนาจารหรือชั่วร้าย ตรงกันข้ามการมองโลกและชีวิตแล้วเลือกเอาแต่ด้านที่ดีงามมาเป็นหลักยึดถือปฏิบัติต่างหาก จึงจะถือเป็นหน้าที่ของนักประพันธ์ที่ดี

โดยงานและหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับงานหนังสือพิมพ์ ทำให้กุหลาบต้องประสบกับการปฏิบัติหน้าที่ที่มีขอบด้วยหลักคุณธรรม และไม่เป็นที่ธรรมจากเจ้าหน้าที่บ้านเมืองอยู่เป็นเนืองนิจ เราได้ทราบว่าประวัติศาสตร์การเมืองไทยในช่วงระหว่างเวลานั้น (พ.ศ. 2475-2501) เต็มไปด้วยเรื่องราวของการต่อสู้แย่งชิงอำนาจกันทางการเมือง ผู้ครองอำนาจในสมัยนั้นย่อมไม่ปรารถนาที่จะให้เกิดการกระทำหรือท่าทีของการปฏิบัติใด ๆ ก็ตามที่จะมีผลกระทบมาสู่การสูญเสียอำนาจของตนลงไป และเพื่อรักษาอำนาจของตนและบริวารไว้ให้คงอยู่อย่างเหนียวแน่นยิ่งขึ้น พวกเขาถึงกับกระทำการบางอย่างในลักษณะที่เป็นเผด็จการและอำนาจนิยม ด้วยการกดขี่บังคับเสรีภาพของประชาชน ริดรอนสิทธิมนุษยชน จำกัดขอบเขตแห่งการรับรู้และเรียนรู้ทางการเมืองของประชาชน ให้ได้รู้เฉพาะในส่วนที่ตนอยากจะให้รู้ ไม่เปิดโอกาสให้ประชาชนได้แสดงออกซึ่งความคิดเห็นทางการเมือง ริดรอนสิทธิและเสรีภาพในการเคลื่อนไหวทางการเมืองหรือการประกอบกิจกรรมทางการเมืองใด ๆ เหล่าผู้ถืออำนาจเป็นธรรมเหล่านี้ต่างยึดถือเอาเป็นสัจจะว่ากิจกรรมทางการเมืองทุกประเภทล้วนแล้วแต่มีเป้าประสงค์เพื่อ "แย่งชิงอำนาจ" ทั้งสิ้น

สิ่งที่ถูกลาประสมมาด้วยตัวเองอย่างหนักและรุนแรงก็คือ การรุกรอนสิทธิและเสรีภาพของหนังสือพิมพ์ ด้วยความที่ถูกลาประสมมีสำนึกอยู่เสมอว่า หน้าที่ของนักหนังสือพิมพ์ก็คือการกล่าวความจริงเพราะความจริงเป็นสิ่งไม่ตาย ส่วนประชาชนจะเลือกถือเอาความจริงหรือความเท็จนั้น เป็นอีกเรื่องหนึ่งถูกลาประสมจึงยื่นหัตถ์ต่อสู้เรียกร้องในประเด็นสิทธิและเสรีภาพของหนังสือพิมพ์ต่อเนื่องเรื่อยมาจวบจนกระทั่งเขาได้เดินทางไปอยู่ประเทศจีนและถึงแก่กรรมที่นั่นเอง นวนิยายและเรื่องสั้นของเขาหลายเรื่อง เช่น "จนกว่าเราจะพบกันอีก", "แลไปข้างหน้า", "คำขานรับ", "เขาคืน" เป็นต้น สะท้อนให้เห็นถึงการยื่นหัตถ์ที่จะกล่าวถึงความจริงที่กำลังเกิดขึ้นในสังคมขณะนั้น

ประสบการณ์ที่ได้รับขณะใช้ชีวิตศึกษาวิชาการเมืองอยู่ที่ออสเตรเลีย ระหว่างปี พ.ศ. 2490-2492 ทำให้ถูกลาประสมเกิดความรู้สึกเชิงเปรียบเทียบระหว่างสภาพสังคมออสเตรเลียกับไทย เขาเห็นว่าออสเตรเลียมีระบบของการดำเนินกิจกรรมทางสังคมและการเมืองหลายประการที่ประเทศไทยไม่มี ตัวอย่างเช่น การให้สิทธิและเสรีภาพแก่ประชาชนอย่างเต็มที่ การจัดสวัสดิการและบริการสังคม ประชาธิปไตยในวิถีชีวิตของชนชาติออสเตรเลีย การรวมกลุ่มเพื่อแสดงออกและเคลื่อนไหวทางการเมือง เช่น สหภาพแรงงาน การใช้อำนาจหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ปกครองโดยชอบธรรม การจัดมาตรฐานการครองชีพของประชาชนส่วนรวม ความเสมอภาคและเท่าเทียมกันของคนในสังคม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นที่จับใจและให้แนวคิดที่ชัดเจนแก่ถูกลาประสมเป็นอันมาก ต่อมาเขาก็ได้อาศัยแนวความคิดที่ได้รับนี้วิพากษ์วิจารณ์การกระทำของรัฐบาลในประเด็นต่าง ๆ ที่เขาเห็นว่าไม่ชอบธรรม

ในส่วนที่เกี่ยวกับการเมือง ทักษะที่เป็นจุดยืนของถูกลาประสมมาโดยตลอดก็คือ การยืนอยู่เคียงข้างประชาชน การปฏิบัติและกิจกรรมใด ๆ ไม่ว่าจะ เป็นนักการเมืองหรือผู้ที่มิใช่ นักการเมืองจะต้องคำนึงถึงผลประโยชน์ของประชาชนเป็นที่ตั้ง ประชาชนในที่นี้หมายถึงประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ มิใช่หมู่คณะใดคณะหนึ่งโดยเฉพาะ การยืนอยู่เคียงข้างประชาชนนี้เป็นตัวแปรสำคัญที่กำหนดแนวคิดในทางประชาธิปไตย สิทธิเสรีภาพ (หรือที่เรียกว่าสิทธิมนุษยชน) สังคมนิยมและหลักการทางพุทธศาสนา ให้อำนาจกับประชาชน การยื่นหัตถ์ต่อสู้เคียงข้างประชาชนเช่นกัน กล่าวง่าย ๆ ก็คือ ถูกลาประสมจะไม่รับเอาแนวความคิดใดที่ไม่รับใช้ประชาชน ประชาธิปไตยในทัศนะของถูกลาประสมมีความหมายกว้างขวางมาก

กุหลาบเห็นว่า ประชาธิปไตยจะสมบูรณ์ได้ก็ต่อเมื่อมันเป็นประชาธิปไตยในวิถีชีวิต หรือ คนในสังคมมีวิถีชีวิตที่เป็นประชาธิปไตยนั่นเอง สิ่งนี้ครอบคลุมไปถึงความอิสระ เสรีภาพ ของมวลมนุษยชนในชุมชน และการเมืองที่ดีจะต้อง เป็นการเมืองที่มีธรรมะ เป็นแม่แบบในการ ปฏิบัติ นอกจากนี้ แนวความคิดสังคมนิยมยังได้ถูกกุหลาบนำเอามาอธิบายด้วยเงื่อนไข ที่สามารถสร้างความเสมอภาคและความเท่าเทียมกันของคนในสังคมอีกด้วย เมื่อพิจารณา ในแง่ี้แล้ว แนวความคิดของกุหลาบจึง เป็นการผสมผสานกันระหว่างหลักการ 4 อย่าง ด้วยกันคือ พุทธศาสนา ประชาธิปไตย สังคมนิยมและหลักสิทธิมนุษยชน

ตลอดเวลาที่ผู้ศึกษาทำวิทยานิพนธ์ชิ้นนี้ สิ่งหนึ่งที่มักจะวนเวียนเข้ามาอยู่ใน หัวคำนึงของผู้ศึกษาอยู่เป็นอาฉิมและบ่อยครั้งขึ้นทุกขณะก็คือ คำถามที่ว่า เราจะจัดให้ กุหลาบเป็นนักคิดประเภทไหน? ประชาธิปไตยหรือสังคมนิยม เดิมทีผู้ศึกษากำหนดเข้า หมายเอาไว้ว่า หากได้ทำการศึกษาแนวความคิดของเขาแล้ว ก็จะได้คำตอบที่แน่ชัดว่า เขาเป็นประชาธิปไตยหรือสังคมนิยมกันแน่

แต่เมื่อได้ทำการศึกษาพิจารณาแนวความคิดของเขาแล้ว ปรากฏว่าความคิด ของกุหลาบที่ปรากฏออกมาทั้งที่เป็นงานเขียนประเภทบทความและนวนิยาย เรื่องสั้น มีประเด็นต่าง ๆ มากมายที่น่าสนใจ แต่ที่เป็นหลักใหญ่จริง ๆ ก็คือ "ประชาชน" และ การให้ความสำคัญแก่เสรีภาพและความเสมอภาคของมนุษย์ โดยนำเอาแนวความคิด ประชาธิปไตย สังคมนิยมและพุทธศาสนา มาผสมผสานกัน เพื่ออธิบายถึงความถูกต้องดีงาม ของประเด็นหลักดังกล่าว คำถามเดิมที่ผู้ศึกษาดังใจจึงคงยังไม่ได้รับคำตอบคำอธิบายอยู่ ดี ผู้ศึกษาพบว่า แม้งานเขียนบางเรื่องของกุหลาบ เช่นที่เป็นบทความทางการเมือง ได้แก่ "กำเนิดครอบครัวของมนุษยชาติ", "ระเบียบสังคมของมนุษย์" หรือปาฐกถา เรื่อง "ฐานะของสตรีตามที่ เป็นมาในประวัติศาสตร์" เขาจะนำเอาแนวความคิดแบบ มาร์กซิสม์มาใช้ในการวิเคราะห์ก็ตาม แต่ก็ไม่เคยเลยสักครั้งเดียวที่เขาจะประกาศตัว ว่าเป็นนักสังคมนิยม บางคนอาจจะแย้งว่า เหตุที่เขาไม่ประกาศเช่นนั้นก็เพราะสถานการณ์ ในขณะนั้นไม่เอื้ออำนวยให้และงานเขียนของเขานี้แหละที่ประกาศแทนตัวเขาเอง นั่นก็เป็น ความจริงข้อหนึ่งแต่ก็ไม่เป็นความจริงทั้งหมด จากข้อมูลเอกสารเราพบว่า กุหลาบไม่เคย กระตุ้นปลูกเร้าหรือระดมความคิดของประชาชนให้ก่อความรุนแรงขึ้นเลยสักครั้งเดียว งาน

เขียนของกุหลาบส่วนใหญ่โดยเฉพาะงานชิ้นหลัง ๆ เรียกร้องหาความเป็นธรรมในส่วนที่
เขาเห็นว่าน่าจะเป็นอย่างนั้นน่าจะเป็นอย่างนี้ให้เกิดขึ้นในสังคม ในฐานะพุทธศาสนิกชนที่ดี
กุหลาบไม่เห็นด้วยกับการใช้กำลังหรือใช้ความรุนแรงเข้าแก้ปัญหา จากหลักฐานที่ปรากฏ
อยู่ในงานเขียนของเขา เขาเพียงแต่ชี้ให้เห็นถึงความชั่วร้ายต่าง ๆ ที่สิ่งผู้อยู่ในสังคม
หรือในบางกรณีก็ชี้แนวทางแก้ไขเอาไว้ แต่ทั้งหมดนั้นก็ด้วยท่าทีที่สุ่มรอบคอบและโดยสันติ
โอนอ่อนผ่อนตามบ้างในบางโอกาส

กล่าวได้ว่าในส่วนของวิธีการแก้ปัญหาทางการเมือง กุหลาบเห็นด้วยอย่างยิ่ง
กับวิธีการประชาธิปไตย ในห้วงความคิดและจิตใจของเขา หลักการประชาธิปไตยที่
สมบูรณ์หรือที่เรียกว่า ประชาธิปไตยในความเป็นจริง ย่อมต้องถือเอา "ประชาชน" และ
"มนุษยชน" เป็นที่ตั้ง มติมหาชนนี้ย่อมเกิดขึ้นจากความยินยอมพร้อมใจของพวกเขาก่อน
มิใช่โดยถูกบังคับข่มขู่ว่าจะทำร้าย การเรียกร้องให้มีเสรีภาพและสิทธิโอกาสในด้านต่าง ๆ
ก็ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของการเรียกร้องให้เกิดวิธีการประชาธิปไตยขึ้นในบ้านเมือง

เป็นไปได้มากที่อาจจะมีผู้แย้งว่า การที่กุหลาบอุทิศงานหลายชิ้นพูดถึงความยาก
จน ขาวนาและกรรมกร แสดงให้เห็นแล้วว่ากุหลาบเป็นนักสังคมนิยม คำตอบที่ผู้วิจัย
สามารถจะตอบได้ในเวลานี้ก็คือ นั่นก็เป็นความจริง แต่ก็ก็เป็นความจริงบางส่วนไม่ใช่
ทั้งหมด วรรณกรรม "เพื่อชีวิต" ไม่จำเป็นจะต้องเป็นของนักเขียนที่สังกัดในค่ายสังคมนิยม
เสมอไป การที่กุหลาบเขียนเรื่องราวชีวิตของคนยากจน ขาวนา กรรมกร ในอีกแง่หนึ่ง
เขาอาจจะใช้เป็นเครื่องมือในการเรียกร้องหาความเป็นธรรม และกระตุ้นเตือนให้คน
มั่งมีและผู้มีอำนาจได้เหลียวกลับมามองถึงสภาพเหล่านี้บ้าง ด้วยความสำนึกว่าบรรดาคน
ยากจนที่ต้องทำงานอาบเหงื่อต่างน้ำ ก็มีฐานะเป็นมนุษย์คนหนึ่งเหมือนกัน ทาควรต้องถูก
ดูหมิ่นเหยียดหยามแต่อย่างใดไม่ ส่วนนี้เองที่เรากล่าวได้ว่า กุหลาบเป็นนักมนุษยธรรม
อย่างไรก็ดี ความคิดมนุษยนิยมถือเป็นรากฐานสำคัญอันหนึ่งของแนวความคิดสังคมนิยมและ
ประชาธิปไตย ไม่ได้หมายความว่า มนุษยนิยมทุกชนิดจะต้องเป็นสังคมนิยม และไม่ได้
หมายความว่า มนุษยนิยมทุกชนิดจะต้องเป็นประชาธิปไตย แต่ที่แน่ก็คือ มนุษยนิยมย่อม
ไม่มีที่ให้อำนาจเผด็จการใช้สิ่งสู่อำศัยอยู่ในทุกกรณี

คำถามที่ตามมาก็คือ เป็นไปได้ไหมที่จะมีแนวความคิด 2 อย่างอยู่ในตัวคน ๆ เดียวกัน คำตอบก็เห็นจะเป็นว่า น่าจะเป็นไปได้ถ้าแนวความคิด 2 อย่างนั้นไม่ขัดแย้งกันหรือน่าจะเป็นไปได้ถ้าคน ๆ นั้นรู้จักเลือกแยกแยะเอาส่วนเด่นส่วนดีของแนวความคิดทั้งสองมาผสมผสานกัน การรู้จัก "เลือกใช้" เป็นคุณสมบัติข้อหนึ่งที่ทำให้มนุษย์แตกต่างจากสัตว์ เราเห็นแล้วว่า กุหลาบนอกจากจะเป็นนักประพันธ์นักหนังสือพิมพ์แล้ว เขายังเป็น "นักศึกษาคำความรู้" และ "นักคิด" อีกด้วย ผู้ศึกษาเห็นว่า เป็นไปได้อย่างมากที่กุหลาบจะได้อ่าน ศึกษา คิดไตร่ตรอง แล้วนำเอาส่วนดีที่เป็นความสอดคล้องต่อกันของแนวความคิดสังคมและประชาธิปไตยมาประยุกต์ใช้ร่วมกัน เพราะโดยหลักการแล้ว แนวความคิดทั้งสองต่างก็ถือกำเนิดขึ้นมาจากกฎเกณฑ์พื้นฐานทางสังคมบางอย่างที่คล้ายคลึงกัน หรือเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เช่น เรื่องของกฎธรรมชาติและธรรมชาติของมนุษย์ ความเสมอภาค สิทธิ เสรีภาพและอิสรภาพ เป็นต้น และอันที่จริง สุดท้ายแล้วทั้งสังคมนิยมและประชาธิปไตยต่างก็ถืออุดมคติร่วมเดียวกันด้วย คือ ความเสมอภาค เสรีภาพและชีวิตที่ดีของชุมชนมนุษย์

ประเด็นดังกล่าวทั้งหมดข้างต้นนี้เอง ที่ทำให้ผู้ศึกษาต้องหันมาพิจารณาถึงสมมุติฐานที่ตั้งเอาไว้แต่เบื้องต้น เฉพาะในส่วนที่ว่า "...สังคมในอุดมคติของกุหลาบตั้งอยู่บนพื้นฐานของสังคมนิยม..." ที่เริ่มคลอนแคลนไป (ในบางแห่ง) แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าสมมุติฐานข้อนี้จะไม่ถูกต้องเสียเลยทีเดียว เพราะอะไร? เพราะการศึกษาชั้นนี้ถูกจำกัดนั่นเอง ทำไมจึงถูกจำกัดและทำไมจึงมีผลกระทบมากขนาดนั้น ข้อจำกัดของวิทยานิพนธ์ชั้นนี้ซึ่งส่งผลมาถึงข้อสรุปในบั้นปลายของเรื่อง เป็นไปใน 2 ประเด็นด้วยกัน คือ ประการแรก เจือปนของข้อมูลเอกสาร ผู้ศึกษาเชื่อว่ายังมีผลงานของกุหลาบอีกมากที่ยังไม่ได้ถูกค้นพบ เพราะปรากฏว่างานของกุหลาบมีอยู่อย่างกระจัดกระจายในที่ต่าง ๆ ไม่มีการรวบรวมเอาไว้อย่างจริงจัง แม้กระทั่งหน่วยงานของรัฐที่น่าจะจัดเก็บเอาไว้อย่างละเอียดสมบูรณ์ ก็กลับพบว่ามียุ่่น้อยมาก เหตุผลก็คงจะเป็นเพราะเรื่องของ "การเมืองแย่งชิงอำนาจ" ดังที่กุหลาบเคยกล่าวเอาไว้ เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า ผลงานบางชิ้นไม่แต่เฉพาะของกุหลาบ สายประดิษฐ์ ต้องถูกเก็บรักษาเอาไว้อย่างซุกซ่อน (โดยผู้รักหนังสือแท้ ๆ) ไม่อาจเปิดเผยหรือเผยแพร่แก่สาธารณชนได้ ด้วยเหตุผลทางการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อสภาพการณ์ทางการเมืองถึงขีดสุดจนน่าเกรงกลัวภัย (ผู้ศึกษาทราบข่าวมาด้วยความยินดีว่า มีผู้รวบรวมงานของ ส.ธรรมยศไว้ได้ครบถ้วนบริบูรณ์แล้ว

แต่ยังไม่กล้าจัดพิมพ์ เพราะเกรงกลัวภัยทางการเมือง) ประการที่สอง (ซึ่งสัมพันธ์กันกับ ประการแรก) ก็คือ เจื่อนไซในเรื่องราว การที่ผู้ศึกษาจำกัดขอบเขตเอาไว้ว่า จะศึกษาแนวความคิดของกุหลาบเฉพาะตั้งแต่ปี พ.ศ. 2470-2501 เพราะหลังจากที่กุหลาบ ลี้ภัยอยู่ที่สาธารณรัฐประชาชนจีนในปี 2501 แล้ว ไม่ปรากฏว่าได้มีงานเขียนของกุหลาบ ออกมาปรากฏสู่สายตาของประชาชนชาวไทยอีกเลย จบจนเขาสิ้นชีวิตในปี พ.ศ. 2517 ผลที่เกิดขึ้นก็คือ ผู้ที่จะติดตามศึกษาความคิดของเขาก็ไม่สามารถจะกระทำได้อีกต่อไป ได้ เพราะไม่มีข้อมูลจะให้ศึกษา ประกอบกับที่ผู้เคยใกล้ชิดสนิทสนมกับกุหลาบมาตั้งแต่ต้น ก็เสียชีวิตไปเกือบหมดแล้ว ส่วนบุคคลที่ยังมีชีวิตอยู่ (ซึ่งมีอายุมากแล้ว) ก็ไม่สามารถจะ กล่าวให้ชัดเจนได้ด้วยเหตุผลบางประการ และถึงเขาเหล่านั้นจะให้เหตุผลได้ ระเบียบวิธีวิจัยก็บังคับเอาไว้ในฐานะที่ไม่สามารถจะนำมายืนยันได้อย่างจริงแท้ 100% เมื่อหันไป พิจารณางานของ "ศรีบูรพา" ชิ้นหนึ่งที่ถือกันว่าเป็นเสมือนหนึ่งบันทึกเรื่องราวส่วนตัว ของกุหลาบเอง คือ นวนิยายเรื่อง "แลไปข้างหน้า" ก็ปรากฏว่ากุหลาบไม่มีโอกาสจะ แต่งให้จบบริบูรณ์ได้ ช่วงเวลาที่ใช่เป็นฉากบรรยายเหตุการณ์ใน "แลไปข้างหน้า" เป็น ระยะระหว่างก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองเล็กน้อย จนถึงปี พ.ศ. 2482 การจะนำ มาใช้เป็นประโยชน์อ้างอิงจึงต้องตกไป

อย่างไรก็ตาม จากการวิจัยเอกสารพบว่า ในส่วนตัวของกุหลาบเองนั้น ร่องรอยของความคิดสังคมนิยมได้เริ่มปรากฏขึ้นแล้ว ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2493 เป็นต้นมา และ หากเราพิจารณาในประเด็นที่ว่า กุหลาบเป็นนักมนุษยธรรมซึ่งพยายามแสวงหาแนวทางการ ดำเนินชีวิตของชุมชนแห่งสังคมนิยม โดยเสมอภาคเท่าเทียมและอย่างสมศักดิ์ศรีแห่งความ เป็นมนุษย์แล้ว เราจะเห็นได้ว่า จุดนี้เป็นอุดมคติที่คาบเกี่ยวหรือครอบคลุมกันอยู่ทั้งใน หลักการของประชาธิปไตยและของสังคมนิยม ด้วยเหตุนี้ สมมุติฐานข้อหนึ่งที่ว่า "สังคมนิยมในอุดมคติของกุหลาบตั้งอยู่บนพื้นฐานของสังคมนิยม..." ก็ย่อมไม่อาจจะถูกลบล้างลงได้ เช่นกัน จนกว่าข้อจำกัดดังกล่าวมาแล้วข้างต้นจะสูญสลายไป อนึ่ง ผู้ศึกษาเห็นว่า นักคิดนักเขียนเช่น กุหลาบ สายประดิษฐ์ ย่อมจะไม่ใช้เวลาให้สูญเปล่าโดยไร้ประโยชน์ ขณะที่อยู่ในประเทศจีนเป็นแน่ การกิจในการสืบเสาะหาผลงานของเขาหลังปี 2501 คง จะตกเป็นของคนรุ่นหลังต่อไป และเราคงจะได้อ่านงานเขียนของกุหลาบที่ยังไม่ถูกค้นพบ อีก เมื่อสถานการณ์อำนวย

และบัดนี้ เราได้ข้อสรุปเป็นการยืนยันสมมุติฐานที่ตั้งไว้แล้วว่า ความคิดทางการเมืองของกุหลาบ เป็นแนวความคิดเกี่ยวกับ ประชาธิปไตย สังคมนิยม พุทธศาสนา และหลักสิทธิมนุษยชน ในฐานะที่เป็นนักหนังสือพิมพ์ที่มีบทบาทสำคัญ กุหลาบย่อมต้องเน้นเรื่องของสิทธิมนุษยชนเป็นเกณฑ์เบื้องต้น ในขณะเดียวกัน สังคมในอุดมคติของกุหลาบ ตั้งอยู่บนพื้นฐานของสังคมนิยม ในขณะที่วิธีการที่จะให้บรรลุถึงสังคมในอุดมคติของเขา นั้น เป็นวิธีการประชาธิปไตย